

KAPOSI ZOLTÁN*

A TRIANONI BÉKESZERZŐDÉS HOSSZÚ TÁVÚ GAZDASÁGI KÖVETKEZMÉNYEI

THE LONG-RUN ECONOMIC EFFECTS OF THE TREATY OF TRIANON

ABSTRACT

This study examines how the long run effects of the Treaty of Trianon have influenced the Hungarian economic development. The immediate consequence of the dissolution of the Habsburg Empire was the loss of the protected market. The Hungarian economy became an open economy, which was strongly influenced by the changes of the world economy. The internal structure of the Hungarian economy transformed. Against every difficulty, a significant production growth had been starting after 1924. The amount of the national debt has begun to increase in the times of the Monarchy, continued this tendency between the World Wars, intensified under the Socialist regime and has been lasting till nowadays. The government debt reached its maximum nowadays; the GDP related gross debt is about 80%. The adaptability of the Hungarian economy has been poor since 1920. An important consequence is the growth of the bureaucracy. As a result, every fourth person is employed by the state in 2010.

Az előzmények: a Habsburg Birodalom és a magyar gazdaság

Az Osztrák–Magyar Monarchia Európa második legnagyobb területi kiterjedésű, s negyedik legnagyobb lakossággal rendelkező országa volt az első világháború előtt. A birodalom igazi politikai anakronizmus volt a 20. század elején: az európai nemzetállami fejlődéssel szemben mintegy tucatnyi nyelven beszélő, egymással sokszor ellenséges viszonyban lévő népességszociális csoportok államként működött.¹ A birodalom a 19. század közepétől gazdaságilag viszonylag gyorsan fejlődött. Területét háborúk 1866–1914 között nem érintették, így a gazdasági konjunktúrák idején jelentősen megemelkedett az egy főre jutó termelés, s komoly életszínvonal-növekedés is végbement. Ennek eredményeként a Monarchia egy közepesen fejlett országgá vált a 20. század elejére. A birodalmon belül persze jelentős gazdasági különbségek voltak, a legfejlettebb osztrák és cseh tartományok gazdasági színvonalához képest a bukovinai, dalmát stb. vidékek nem érték el annak harmadát-negyedét sem.²

A 18. század közepétől a magyar gazdaság mind szervezettebben illeszkedett a Habsburg Birodalom agráripari munkamegosztási rendszerébe. A hazai gazdaság alapvetően mezőgazdasági berendezkedésű volt, amely a foglalkoztatásban, a kibocsátásban, az ágazati rendszerben, de még a társadalmi és kulturális értékrendszerben is egyértelműen látszódt. Az időről időre felbukkanó külső (hadsereg, állami megrendelések növekedése, osztrák városiasodás gerjesztette igény) és belső (hazai urbanizáció és gazdasági specializáció) keresleti változások hatására az agrárgazdaság egyre gyorsabban modernizálódott. Jelentős mezőgazdasági exportkapacitások épültek ki. Az 1870–80-as évektől gyorsan nőtt az uradalmak termelékenységése, a gépesítés mellett a képzett szakmunka alkalmazása jelentette a növekedés bázisát. A fejlődést jól mutatják a statisztikai adatok is: mértékadó számítások

* Dsc, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar.

szerint a polgári forradalom előtti időszakban a hazai agrártermékek mintegy 6-10; míg az első világháború előtti időkben mintegy 29-30%-a már külső piacokon, döntően Ausztriában talált gazdára.³ Mindez látványos, mégis tévedés lenne azt hinni, hogy az export határozta meg az egész magyar mezőgazdaság működését. Egyrészt a hazai nem-agrárfoglalkozású népesség gyors növekedése erős nyomást jelentett a mezőgazdasági termelők számára, másrészt viszont azt se felejtjük el, hogy a piaci folyamatok nem hatották át az egész agrárgazdaságot. A hazai foglalkoztatási struktúrában meghatározó parasztság (évszázados hagyományainak megfelelően) döntően öntermelő-önfogyasztó rendszerben élt. Ez a paraszti gazdasági tevékenység alapvetően nem piacra termelt, hanem kényszerkommercializált rendszerben működött: csak annyiban jelent meg a piacokon, amennyiben adófizetési vagy vásárlási kötelezettsége volt. A befelé fordult családi gazdasági működésnek sok oka volt (költségszerkezet, hagyományok stb.), mindenesetre a modell élesen eltért az osztrák tartományok paraszti árutermelési szokásaitól.⁴

A gazdasági munkamegosztás másik oldalát az osztrák és cseh területekről származó ipari import adta. A nyugati gyáripari tömegtermeléssel a hazai iparosok sokáig nem tudtak versenyezni; 1842-ben a Habsburg Birodalomban a tőkés üzemeknek 6,1%-a működött csak Magyarországon.⁵ Ám a reformkori értelmiségi közgondolkodásában hamar nyilvánvalóbbá vált, hogy a nemzetgazdasági előrelépéshez szükség van a honi ipar kiépítésére is. Az iparosodás a dualizmus korszakában gyorsult fel, amikor is a magyar állam már tudatosan felvállalva, különböző ipartámogató kedvezményekkel próbálta a hazai ipar fejlődését elősegíteni. A századforduló körüli ipartámogató rendeletek hatására sikerült új ipari ágazatokat (pl. pamuttermelés) meghonosítani, s ezzel az egyoldalú ipari függést csökkenteni.⁶ Mindazonáltal az ipari termékek importjában Ausztria szerepe mintegy 85-86% volt. Az évi 3-4%-os ipari fejlődés révén a századfordulóra már jelentékeny létszámú gyári-üzemi munkásréteg alakult ki, amely – kiegészülve a kispolgári termelőkkel – a foglalkoztatásban 1910-ben 18,2%-os arányt tett ki.⁷

A dualizmus korszakában Ausztria-Magyarország több volt, mint egyszerű vámunió: igazi közös piacként működött; teljes monetáris integrációval és részleges adóunióval.⁸ A „gazdasági kiegyezés” a termelési tényezők (munkaerő, tőke) teljes és szabad áramlását biztosította a két ország között. A két ország gazdasági összeszerveződését számos jel mutatta még. Ilyen volt a közös jegybank politikája, illetve számos osztrák pénzügyi intézmény magyarországi megjelenése, amely révén hamar végbement a hitelintézeti rendszer összeépülése is. A tőkeallokáció szabadságát jelzi, hogy a Magyarországon befektetett tőke nagyobb része a századfordulóig a birodalom nyugati területeiről származott. Nagy jelentősége volt a hazai és az ausztriai vállalatok közti kapcsolatoknak, hiszen a közös vállalatok szaporodásánál talán semmi sem bizonyíthatja jobban az integrációs tendenciákat. Közös vállalatok nagyon sok ágazatban működtek, de leginkább a nagyiparban terjedtek el. A hazai ipar fejlődéséhez szükség volt a munkaerőhiány azonnali pótlásaként külföldi munkástömegek bevonására.⁹

A Monarchia gazdasági fejlődése a 19. század második felében a korábbiakhoz képest rendkívül látványos volt, ezt mind a gazdasági növekedési, mind az életszínvonal változására utaló mérések bizonyítják. A növekedés az egyes területeken eltérő mértékű volt. A birodalmon belüli különbségek csökkentek; Magyarország egy főre jutó jövedelme nagyjából a birodalmi átlag körül mozgott. Úgy tűnik, hogy a jelentős jövedelmi különbségek ellenére a kisebb területek egyre jobban illeszkedtek az önálló, zárt birodalom funkcionális rendjébe. Az összeszerveződő vámuniós modell az első világháborúban – főleg politikai oldalról jelentkezve – számos erőszakos behatás érte, aminek következtében a háború vége felé már egyre nehezebben működött.¹⁰

A tények: elcsatolások, károk, átrendeződés

A háborút lezáró béke közvetlen gazdasági következményei jól ismertek, hiszen mind a korabeli, mind az azóta is szinte folyamatosan megjelenő szakirodalom világosan felmérte a károkat.¹¹ Az 1920. június 4-i békeszerződés értelmében az ország (a korábbi horvát területek nélkül értelmezett) 282 000 km²-es területéből 92 600 km² maradt. A területi változások eredményeképpen Magyarország olyan orszaggá vált, amely kapacitásából következően érdemben nem tudta befolyásolni a kontinentális változásokat. A trianoni béke után egy évvel rendeződött a déli területek kérdése, hiszen a szerbek 1918 ősze óta a dél-dunántúli területek egy részét, beleértve Pécs városát és az akkori Baranya megye 2/3-át elfoglalták, s ott be is rendezkedtek. Szintén 1921-ben oldódott meg a nyugat-magyarországi területek hovatartozásának kérdése: a népszavazás eredményeképpen Sopron és a mellette lévő falvak továbbra is Magyarországhoz tartoztak, ellenben a határ menti nyugati részek Burgenland néven az Osztrák Köztársasághoz kerültek. A területi változások hatására az 1921-re Magyarországnak kialakultak a végleges határai. Az ország elvesztette korábbi (Horvátország nélkül értelmezett) területe 67%-át.¹²

A trianoni döntéssel teljesen diszfunkcionálissá vált az ország településszerkezete. Budapest az első világháború előtti Magyarországon az 1 milliónál is nagyobb népességével egy 20 milliós ország fővárosa volt, most viszont ez a hatalmas népesség-koncentráció egy 8 milliót sem elérő népességre szerveződött rá. Ezzel a főváros súlya igen csak megnőtt az ország gazdasági-közigazgatási életében. Ugyanakkor a korábban Budapesttel szemben mintegy ellensúlyt képező nagyobb vidéki városok közül jó néhány más országokhoz csatolódott. A megmaradt nagyvárosok között az 1920. évi népszámlálás szerint kettőnek (Szeged, Debrecen) a lakossága 100 ezer fő körüli volt, emellett nagyobb szerep jutott még az 50 ezernél több lelket számláló Kecskemétnek, Hódmezővásárhelynek, Miskolcnak, s a csaknem 50 ezer lakost elérő Pécsnek. A megmaradt ország területén a lakosság többsége falvakban élt.¹³

A településszerkezet változása magával hozta az infrastrukturális adottságok módosulását: itt is erősödött a Budapest-centrikusság, ugyanakkor a jelentősebb megmaradt vidéki központok, avagy egyéb települések közötti összeköttetés meglehetősen nehézkessé vált. A trianoni békeszerződéssel Magyarország elveszítette korábbi közútjainak 63%-át, vagyis a korábbi 74 771 km-ből mindössze 27 558 km-nyi maradt, ugyanakkor a megmaradt belső hálózat állaga meglehetősen leromlott a világháború alatti években. De nem járt jobban a vasúti rendszer sem. A korábbi dualizmus kori vasúti rendszer egy sugaras rendszerű Budapest-központú vasúthálózat volt, ami megkönnyítette ugyan a főváros elérését, ám a fővonalak összekötő hálózata már nem épült ki. A magyarországi vasút, hálózatának 60%-át vesztette el. A veszteség aránya kisebb, mint az összterület esetében, hiszen a hegyvidéken, a peremterületeken lényegesen ritkábbak voltak a vasutak. Összesen 49 vasútvonalat vágott át az új határ. Mindenesetre a MÁV működési rendszerét újra kellett formálni 1920-as években.¹⁴

A trianoni tárgyalások és az azt követő határkiigazítások eredményeként Magyarország (a horvát területek beszámítása nélkül) a korábbi népességének csaknem 60 %-át elveszítette. A trianoni határokon belül 1920-ban mintegy 8 millió ember élt. A korábbi mintegy 10 milliós magyarságnak kb. 35%-a került az új országhatáron kívülre; az elcsatolt 10,6 millió ember közül 3,2–3,3 millió, vagyis 30% volt a magyar. Az új országterület lakosságának döntő többsége magyar volt, ugyanakkor nagyon lecsökkent a nemzetiségiék részaránya. Legnagyobb nemzetiséggé a csaknem félmillió németiség vált, a román, a szlovák és a délszláv nemzetiség nem tett ki 2,5%-nál többet. Mivel az elcsatolt területek ritkábban lakottak voltak, így a megmaradt ország népsűrűsége jelentősen megnőtt: míg 1910-ben

mindössze 65 fő jutott egy km²-re, addig 1920-ban már 86 fő, ám még ez az arány is messze volt a korabeli fejlett országok 120–130 fő/km² arányától, ugyanakkor Közép-Európa országait tekintve még mindig magasnak számított.¹⁵

A hosszú távú gazdasági következmények

1. A védett piacok elvesztése és a külkereskedelem nyitottsága. A magyar gazdaság legfontosabb ágazata, a mezőgazdaság, sokáig élvezte a Monarchia vámvédett piacának előnyeit. A gyorsan iparosodó és urbanizálódó osztrák területek tömegtermékekkel (gabona, liszt, hús, gyapjú stb.) való ellátása főleg a vasútrendszer kiépülése után mehetett végbe. Az Ausztria és Magyarország közötti szabad külkereskedelem lehetősége, ugyanakkor a vámkülföldi területekről behozható termékek kizárása a birodalom piacáról kettős következménnyel járt. Egyrészt biztos jövedelemhez juttatta a hazai agrártermelőket és nagykereskedőket még akkor is, amikor az 1880-as évek közepe után a piaci árak csökkentek. Másrészt viszont a hazai termelők megóvása a piaci versenytől egy mesterséges helyzetet teremtett, hiszen a világpiacon áráktól és folyamatoktól egyre inkább elszakadt a hazai agrárium, ami főleg a fejlesztések és a termelékenység növelésének kényszerét eliminálta. Az első világháború utáni években a védettség megszűnt. Azzal szembesülhettek a hazai termelők és kereskedők, hogy az osztrák és a német piac pillanatnyilag nem fizetőképes, ugyanakkor az 1920-as évektől kezdve a világpiacon folyamatos túltermelés alakult ki, ami nyomott árakat hozott magával.¹⁶ A nagy tömegű magyar termék gyakorlatilag eladhatatlanná vált, aminek eredményeképpen a devizabevételek is megcsappantak. Ugyanilyen, de ellentétes relációjú problémát jelentett az, hogy a súlyos helyzetben lévő magyar gazdaság az osztrák ipari termékek iránt sokáig nem rendelkezett fizetőképes kereslettel.

Ezzel új helyzet alakult ki a magyar gazdaság számára. Az elcsatolások miatt a hazai gazdaság intakt egysége megbomlott, a birodalmi önellátás lehetősége megszűnt, így nem véletlen, az 1920-as évek óta Magyarország – összefüggésben a külföldi hitelek visszafizetési kényszerével – egy külkereskedelem-érzékeny gazdasággá vált. Természetesen a magyar kormányzatok mindig is törekedtek arra, hogy valamilyen biztos külső piacot találjanak a hazai termékek számára. Az 1920-as évek első felében a magyar gazdaságpolitika az osztrák és a csehszlovák, majd később az olasz piac felé próbált meg lépéseket tenni. A válságból való kilábalás kapcsán a német piacban látták a jövőt, s 1934 tavaszán egy bilaterális kereskedelmi szerződéssel hozzáláncolták a magyar gazdaságot az alakulóban lévő náci nagytérgazdasághoz.¹⁷ A második világháború után is megmaradt a hazai gazdaság erőforrás-szüksége és kifelé való lépéskényszere: 1945-től kezdve a Szovjetunió gazdasága adta a külkereskedelem legfontosabb lehetőségét. Tegyük azonban hozzá, hogy magyar gazdaság késztermékigénye miatt a szovjet irányú külkereskedelem sohasem vált kizárólagossá. Főleg az 1960-as évektől vált egyre jelentősebbé a nyugati, konvertibilis alapú külkereskedelem. 1990 után a magyar gazdaságban végbement tulajdonváltás után még erőteljesebbé vált a világpiacon nyitottság: ma a hazai össztermék 60–65%-át külső piacokon értékesítik, ugyanakkor az export 75–80%-a az Európai Unió országaiba megy.¹⁸ A változás az export összetételében is szembeötlő, hiszen a mai export már nem nyers vagy félkész termékekből áll: abban meghatározó aránya van az ipari késztermékeknek, míg a mezőgazdasági kivitelünk ma már nem éri el az export 15%-át sem. Tegyük hozzá, hogy hasonló gazdasági struktúrára (Belgium, Ausztria stb.) vannak pozitív európai példák, s ez még akkor is igaz, ha Magyarország esetében a jövőkép meglehetősen homályos.

Mindez azt jelenti, hogy az 1920 után létrejött külső piacokra való ráutaltság 90 éves folyamattá vált, s egészen biztosak lehetünk abban, hogy – részben az EU-tagság miatt is –

ebben a modellben radikális változás nem fog bekövetkezni. Ez persze azt is magával hozza, hogy a magyar gazdaság igen érzékenyen reagál minden külső gazdasági és politikai folyamatra (olajár, válság, befektetések stb.), azok bármilyen irányú változása azonnal és jelentősen hat a hazai gazdasági szereplőkre. Utalnunk kell arra is, hogy ugyanakkor a tapasztalatok szerint a nyitott gazdaságoknak nagy előnye az alkalmazkodó képesség, a rugalmasság, hiszen a szabad tőke-és munkaerő-allokáció lehetősége hozzájárulhat a gazdasági konvergencia létrejöttéhez.

2. A gazdasági térszerveződés változásai. A 18-19. századi gazdasági fejlődés egyik fontos eleme volt a piacközpontok és ellátó körzetek egymásra utaltságának erősödése. A sokszor szinte önálló körzetek működését a gyorsan fejlődő vasút és egyéb infrastruktúrális elem alaposan átalakította, összekötötte az addig egymástól mereven elváló térszerveződési egységeket. A trianoni béke azonban nagyon sok regionális központ látványos térszűkítését, forgalmazási lehetőségeik beszűkülését eredményezte. Példának elég lehet két dél-dunántúli központ változásának említése. A 18-19. századi fejlődés során a térségben két regionális gazdasági-piaci központ alakult ki: a főleg távolsági nagykereskedelmet folytató Nagykanizsa, valamint az egyre jelentősebb ipari és kereskedelmi központtá váló Pécs. 1920 után Nagykanizsának a korábban az Adriáig terjedő kereskedelmi körzete és forgalma gyakorlatilag megszűnt.¹⁹ Nagyon rosszul jártak azok a pécsi iparosok és kereskedők is, akik hosszú távon gondolkodva a Dráván túli horvát és szlavóniai vidékekre alapozták vállalkozásaik jövőjét.²⁰ A két kereskedelmi központ hanyatlása – s hozhatnánk más példákat is – egy sokkal korlátozottabb gazdálkodási lehetőséget adott a továbbiakban. Mivel a határok viszonylag zártak voltak, s a vasutakat több esetben felszámolták, így a városokban lévő termelési kapacitásokat le kellett építeni. Ez szükségszerűen a kereskedők elvándorlásával, s a munkaerő más ágazatokba áramlásával kapcsolódott össze. A két háború közötti korszakban főleg azok a piacközpontok tértek nagyon lassan magukhoz, akik korábban Monarchia-szintű kereskedelmet folytattak. De legalább ekkora probléma az is, hogy 1950 után, a tervgazdasági időszakban az ország kisebb-nagyobb városait, addigi piacközpontjait mesterségesen elkezdték ipari központokká tenni, ugyanakkor számos egyéb – néha csak falunagyságú helyet is – ún. szocialista városként felfejleszteni. Ezek a városok nem annyira organikus fejlődési elemeknek, hanem inkább egy speciális gazdasági ideológia megvalósításának tekinthetők. Katasztrófális volt ugyanakkor, hogy a korábbi falu-város munkamegosztás megszűnt, s a falu egy hátrányosan megkülönböztetett településsé vált, amivel kialakult egy előnytelen vidéki életmód-kényszer. A 20. század vége felé kezdtek elhalni a falu és város közti napi termékcapcsolatok is, helyüket a nagyobb térségeket átfogó kereskedelmi láncok vették át. E folyamat felszámolásához az uniós támogatások, a kohéziós politika, illetve a nálunk is megjelenő közösségi gazdaságtan gondolatköre és annak tudatos felvállalása, megvalósítása sokat segíthet.

3. A termelés növekedésének üteme. A kérdés az, hogy az ország gazdasági növekedési ütemében a 90 év alatt milyen nagyobb folyamatok látszanak, s hogyan illeszkednek a hazai növekedési mutatók a nyugati országok adataihoz? A szakirodalomból közismert, hogy a dualizmus korában a magyar gazdaság növekedési üteme a korábbi időszakokhoz képest viszonylag magas volt, míg a két világháború közötti időszakot a kutatók inkább úgy ábrázolják, mint amelyet gazdasági stagnálás jellemezett (utóbbi főleg az 1920-as évek stabilizációs nehézségeivel, illetve a válság következményeivel szokták alátámasztani). A gazdasági növekedés mutatója egy igen korlátozott közgazdasági paraméter: alkalmas a termelés egészében bekövetkező változás bemutatására, de semmiképpen nem alkalmas az egész gazdaság állapotának jellemzésére. A pontos növekedés megítélésének nehézsége abból is adódik, hogy minden növekedési vizsgálat a bázisév által meghatározott: vagyis ha a dualizmus időszakának mutatójára vagyunk kíváncsiak, s a századfordulóhoz köze-

lebbi időpontot vesszük kiindulási bázisnak, akkor alacsony növekedési eredményt kapunk; ellenben ha egy korábbi alacsony kiindulási pontot találunk, akkor nagyon kövér számok jönnek ki.²¹ Tény, hogy nincs minden időszakra megfelelő forrásadat, következésképpen a kutatót nagyon befolyásolja az, hogy milyen statisztikai forrás maradt fenn. Még egy problémát kell jeleznünk, mégpedig azt, hogy a reális megítéléshez nagyon nehéz az 1920 után megmaradt ország területének gazdasági kapacitásait visszafelé számolni, hiszen az erőforrások jelentős mobilizáción mehettek keresztül. Ezek után nézzük, hogy a ma mindenképpen relevánsnak tekintett Maddison-féle adatok alapján a két világháború közötti időszak növekedése miben különbözött a megelőző időszaktól.

A trianoni ország területére eső magyar GDP és népesség változása (1870–1940)

Év	GDP (1990. évi dollár)	Népesség (ezer főben)	GDP/fő
1870	6459	5917	1092
1890	9751	6652	1473
1910	15291	7644	2000
1920	13585	7950	1709
1930	20789	8649	2404
1940	24391	9287	2626

Forrás: Maddison, Angus: *The World Economy. Historical Statistics.* OECD, Paris, 2003. 98–101. p. alapján összeállítva.

A különböző időszakokra vonatkozó számításainkból kiderül, hogy 1924–38 viszonylatában az évi átlagos magyar GDP-növekedés 3,3% volt, ami a korabeli Európában tekintélyes, még ha nem is különlegesen magas arány. Viszont érdekes, hogy ez felülmúlja a dualista korszak növekedési adatát, amely 1870–1910 között – a mai ország területére vonatkoztatva – kb. 2,3% volt. Ebből az is következik, hogy a stabilizáció utáni magyar gazdaság fejlődése viszonylag gyors volt. A magas termelésnövekedési mutató a szocializmusban is fennmaradt: az 1950-es évek nagy beruházásai révén már 4,6–4,7% körül járt évente; Az 1973–90 közti időszak a növekedés megtörését mutatja: ekkor évi 0,8%-os GDP-bővülés mellett a gazdaság strukturális problémái egyre erősebben jelentkeztek. Ezt követte az 1990-es évek első felében, a rendszerváltás utáni gyors gazdasági visszaesés. A növekedési adatok tehát a nagy ciklusokat tekintve a rendszerváltásig nagyjából igazodnak az európai trendekhez. Az egy másik kérdés persze, hogy a magas növekedésnek mi a tartalma, hiszen mondjuk az 1950-es évek magas növekedési üteme mellett nyugaton elsődlegesen lakossági igényeket kielégítő tartós fogyasztási cikkek gyártottak, s így jelentős életszínvonal-emelkedést értek el, ezzel szemben a szocialista országok esetében a magas növekedési mutató eredménye nehézipari kapacitások létrehozása volt, ami a társadalom mindennapi megélhetését nem nagyon segítette. Ez azt is jelenti, hogy egy hasonló növekedési szám mellett teljesen eltérő háttértartalom jelenhet meg.

4. Az állami eladósodás és a stabilizáció. Egy másik fontos kérdés, hogy a trianoni országcsönkítésnek, vagyis a természeti és gazdasági erőforrások erőszakos elvételének és azt követő kényszerszerű újjászervezésének van-e valami köze az adósságállomány növekedéséhez, avagy a mai eladósodásunkhoz? Másképp fogalmazva: hozzájárult-e Trianon az ország hosszú távú pénzügyi instabilitásához? Induljunk ki abból, hogy a dualizmus korában kezdettől fogva jelentős adósságot halmozott fel az állam, amit kezdetben főleg külföldi, az 1890-es évek után viszont már egyre inkább hazai forrásokból lehetett finanszírozni. Az első világháború előtt már – részben a fegyverkezés miatt is – mintegy 7 milliárd

koronát tett ki a hazai államadósság,²² ami viszont (mai fogalmainkkal) kezelhető volt. Ám a világháború alatti kiadások hirtelen megugrása eredményeként az 1920-as éveket úgy kezdte az ország, hogy átfogó stabilizációs programokat (vagyonadó, földreform, népszövetségi kölcsön stb.) kellett végrehajtania. Az 1924. évi népszövetségi kölcsön, majd a további hitelek felvétele azt eredményezte, hogy a második világháború előtti években Magyarország a térség egyik legeladósodottabb országává vált: 1930-ban országunknak 755 millió dollár külső adóssága halmozódott föl, amikor Csehszlovákiának 410, Jugoszláviának 855 millió dolláros kötelezettsége volt, ami főleg az egy főre eső adósságot tekintve igen rossz körülményeket jelez.²³ 1941-től, vagyis a háborúba való belépéstől kezdve megismétlődtek a negyed századdal korábbi folyamatok: hiperinfláció, adósságnövekedés stb. A második világháború után természetesen a korábban felhalmozott hatalmas adósságokat törleszteni kellett: Magyarország esetében például 1947-ben 3,1 milliárd pengő várt visszafizetésre.²⁴ Mivel az ország gazdasági szerkezete nem nélkülözhetette a nyugati piacokról beszerzendő késztermékeket, ezért jelentős konvertibilis exportot kellett produkálni, amely a dollár-alapú adósságok törlesztését biztosíthatta. A korábban felgyülemlett adósságok finanszírozását elmélyítette az 1970-es évek olajválsága alatti megugró adósság. Ez volt az a korszak, amikor a terms of trade igen rossz irányban változott: a döntően nyers- vagy félkész-termékeket exportáló Magyarországnak egyre többet kellett fizetnie a késztermékekért, s ez gyors adósságnövekedéshez vezetett. Szintén elmélyítette az adósságot a szocialista nyomásra kialakított külső hitelezés, hiszen sokszor behajthatatlan követelések jöttek létre kommunista berendezkedésű afrikai vagy ázsiai országok kapcsán. Ha ezeken a folyamatokon végigtekintünk, akkor egyértelműnek látszik az a következtetés, hogy Trianonnal felerősödő hatások máig hatnak, amikor az adósság aránya már a GDP 80%-a körül jár. Az ország régóta hatalmas adósságtömeget görget maga előtt, 2010 elején mintegy 19 400 milliárd forint volt a bruttó államadósság, aminek radikális csökkentésére nagyon kevés lehetőség van.

5. A foglalkozási szerkezet és az európai folyamatok. A dualizmus korszakában nálunk is megindult a nyugati piacgazdaságokhoz hasonló irányú munkaerő-átstrukturálódás. Ennek folyamán 1867–1910 között az agrárszférában dolgozók aránya 80-ról 62,4%-ra csökkent, míg a nem mezőgazdaságból élők (ipar, szolgáltatás, állami alkalmazottak, napszámosok stb.) aránya 20-ról 37,6%-ra emelkedett.²⁵ Az elcsatolások némileg átrendezték ezt a modellt, hiszen a nem mezőgazdaságban dolgozók jelentősebb aránya jutott az új ország területére; s a korábbi ipar termelési értékének is nagyobb része (56%) maradt itt. Ennek eredményeként 1920-ban a trianoni területen az agrártermelésben az összes foglalkoztatottnak már csak 55,7%-a tevékenykedett. A két világháború közötti korszakban a korábban megindult tendencia erősödött, így 1941-ben az agrárszférában az összes foglalkoztatottnak már csak 48,7%-át találjuk.²⁶ Ez a folyamat lényegét tekintve hasonló volt az első világháborút megelőző időkhöz. Ám a nyugati országokhoz hasonlítva fel kell hívniunk arra a figyelmet, hogy ott a két világháború között egy duális jellegű átalakulás zajlott le. Ennek során egyrészt nagyon jelentős új iparágak jelentek meg, amelyek a foglalkoztatásban is meghatározóvá váltak (villamosenergia-termelés, rádióipar, autógyártás stb.). Másrészt az ipar helyett igen gyorsan nőtt a szolgáltatás szektora, s így voltak már olyan országok, ahol a terciér szektorban már többen dolgoztak, mint az iparban és mezőgazdaságban együttvéve. Nálunk viszont a folyamat előrehaladásának lassúsága együtt járt a bürokrácia növekedésével, a családi-rokonsági kapcsolatok és a dzsentroid magatartásminták előtérbe kerülésével. Úgy gondoljuk, hogy ezen archaikus vonások erősödése jelentős mértékben a trianoni országvesztés kialakította politikai közgondolkodásban kereshető.

A fent említett nem piacokonform folyamatokat a szocializmus korában sikerült „elmélyíteni”. A két hároméves és a hét ötéves terv a nehéziparosítást preferálta. Kezdetben a

magyarországi munkaerő számban, eloszlásban, képzettségben és identitásában sem volt alkalmas a népgazdasági tervek végrehajtására. A bolsevik hatalom a teljes foglalkoztatottság elérését tűzte ki célul, úgy gondolták, hogy ez is egyik látványos jele lehet a szocialista gazdaság fölényének a tőkés gazdaságok fölött. A munkaerő-biztosítás egyik alapvető eszköze a nők munkába vonása volt; az 1950-es évektől kezdve egyre nagyobb tömegben jelentek meg a nők olyan ipari szakmákban, amelyek korábban egyértelműen a férfiakhoz kötődtek. Nem volt ritka, hogy a téglaiipari vállalatokban a női fizikai munka dominált, de még a nehézipar, az építőipar területén is foglalkoztattak szép számban nőket. A textilipar, a vegyipar bizonyos területei, a bőripar, a konzervipar fejlesztése pedig egyenesen a nagy tömegű női munkaerőre építhetett. Elterjedté vált a kampányszerű beruházások és munkatevékenységek elvégzéséhez a kényszermunkaerő biztosítása, aminek egyik formája volt a kemény körülmények között működő szovjet típusú hadsereg felhasználása. Gyakran használták a hadsereg állományát őszi gyümölcszedésre, nyári gabona-betakarításra, cukorrépa-felszedésre, kukoricátérésre, de megvolt a helye a hadseregnek a rendkívüli események kapcsán is (árvíz, hóhelyzet stb.). A kényszerített munka formája volt az internáltakat foglalkoztató munkatáborok létrehozása; elterjedt szokássá vált az egyetemista, főiskolás, illetve a középiskolai ifjúság mezőgazdasági munkába állítása az őszi tanévkezdet elején. Jellemző munkaerő-biztosítási módszer volt az 1950–60-as években a munkaerőnek a mezőgazdaságból az ipari ágazatok felé kényszerítése, aminek következtében 1950–70 között mintegy 1 millió ember került faluról városba, vagyis az agráriumból az ipar területére.²⁷ A szolgáltatási szektor fejlesztése ugyanakkor végletesen elmaradt, aminek hosszú távon súlyos következményei lettek.

Mindebből látható, hogy a foglalkoztatás terén sem a két háború között, sem a szocializmus idején alapvetően nem olyan tendenciák futottak, amelyek a nyugati piaci rendszerekhez való felzárkózást eredményezték volna. A gazdasági folyamatok mögött persze komoly gondolkodásbeli különbségek is megfigyelhetők. A két háború között a trianoni megaláztatás, a kiszolgáltatottság érzete; 1950 után pedig a befelé fordult, a szocialista rendszer felépítésének programja adta a különbség gondolati hátterét.

6. A gazdaság érendszere: az újraszabott közlekedés. Az 1840-es évektől az első világháborúig gyorsan fejlődött a hazai közlekedés, különösen a vasút. A kérdés az, hogy okozott-e a területi elcsatolás hosszú távú forgalmazási problémákat? A válasz egyik része a már fentebb emlegetett külkereskedelem megnehezülésében látható, hiszen a merev határok egyben az országok közti átjárhatóságot is korlátozták. A vasút esetében voltak olyan, a Kárpát-medence belsejéből kifelé tartó vonalak, irányok, ahol teljesen megszűnt a továbbszállítás lehetősége (Jugoszlávia), más esetekben nagy probléma volt az elcsatolt területek nagyvárosai közötti közlekedés nehézsége, avagy a megmaradt területeken a dunántúli és az alföldi vidékek egymás közti kereskedelme. Ám azt tegyük hozzá, hogy a dualizmus korában sem volt igazán jellemző a nagyobb tájegységek vagy régiók, vonzáskörzetek közötti keresztirányú vasúti szállítás. A vasúti szállítás döntő része inkább az ország gazdasági központja (Budapest) irányába folyt, ahonnan aztán az árucikkek egy része nyugati irányban, Bécs felé elhagyta az országot.²⁸ Az persze tény, hogy a Budapest–Nagyszombat–Bécs vasútvonal, amelyen a nyugati irányú külkereskedelem jórészt zajlott, Csehszlovákiához került, ám ennek funkcióját a Budapest–Komárom–Győr vasút át tudta venni. Úgy gondoljuk, hogy a külkereskedelmi célzatú vasúti szállítás sem az árutömeget, sem a személyeket illetően nem szenvedett katasztrofális károkat (ha eltekintünk a román és a szerb hadsereg átmeneti itt tartózkodásának „eredményeitől”). Tegyük hozzá, hogy ebben persze annak is nagy jelentősége volt, hogy a külső piacok jórészt bedugultak, így az 1920–30-as években a kivitt árutömeg messze alatta maradt annak, mint ami a Monarchia alatt megfigyelhető volt. Később, a tervgazdasági rendszer idején is azt látjuk, hogy mind a

vasúti, mind a vízi szállítást sikerült az alapvető nyersanyag-behozatali céloknak alárendelni: kiépült a Záhonyon keresztüli dupla vágányú vasút; lehetőség volt a Dunán nyersanyagot szállítani Sztálinvárosba (Dunaújvárosba) stb.

Abban viszont nagy szerepe volt Trianonnak, hogy az ország (például a költségvetés) anyagi lehetőségei lecsökkentek, így a nagy tőkét feltételező vasúti fejlesztések elmaradtak. Sem a két világháború közötti időben, sem a szocializmus korában a magyar állam nem fordított nagy figyelmet a közlekedési infrastruktúra (vasút, utak, vízi- és légi közlekedés stb.) megújítására és fejlesztésére. Tegyük hozzá mindjárt, hogy a szomszédos országokban sem. Pedig a nyugat-európai országokban a 20. századi gazdasági fejlődés alapvető folyamata volt a közlekedés dinamikus fejlesztése, amelybe a fentebb felsorolt ágazatok rendszerszerű értelmezése is belefért. Ez annyit jelent, hogy pontosan érzékelték, hogy a gépkocsihoz nemcsak út kell, hanem aszfaltüzem, gumitermelés, műanyagipar és még számos ágazat termelése, s nem elég a folyamatnak csak az egyik elemét fejleszteni. Nálunk sajnos az infrastruktúra fejlesztésének összefüggő rendszerként való átlátása, s a rendszerben való gondolkodás nem vált jellemzővé a 20. század során. Annak, hogy a 20. század magyar kormányai, a gazdasági és politikai vezetés nem ismerte fel az infrastruktúra-fejlesztés makrogazdasági jelentőségét, komoly kihatásai vannak a jelen versenyképességére, az elmaradottságra és a lehetséges jövőnkre nézve. Ez a szűklátókörűség, a partikuláris érdekek előtérbe helyezése természetesen szoros kapcsolatban van a fentebb említett bürokratizálódással, a nyugattól való elfordulással, a piaci folyamatok meg nem értésével.

7. A humán erőforrás eloszlása és minősége. Az új ország területén élő 8 millió lakosnak 1920 táján kb. 15%-a, az 1950-es nagy közigazgatási átszervezések hatására már mintegy 20%-a Budapesten élt. Ez a főváros-központúság az élet minden elemére rányomta a bélyegét. Mivel a vidéki egyetemek lassan szerveződtek meg, így Budapest az ország kivételes szellemi központjává vált. Minden komoly politikai döntés Budapesten született meg. A vidéki területek érdekérvényesítésére minimális esély maradt, még a jelentős magyarországi városok is csak abban bízhattak, hogy sikerül országgyűlési képviselőnek országosan is ismert, a fővárosi közéletben is jártas embert megnyerni. Ez a réteg egy kiterjedt, sok tízezer főből álló, a közigazgatás és politika jelentős szintjeit elfoglaló társadalmi csoporttá vált a két háború közötti időszakban. Ez a középosztály (s annak számos rétege) teljesen alkalmazatlan volt egy gyors ütemben piacosodó világgazdasági rendszerben bármilyen alkalmazkodásra, modernizálódásra. Nem véletlen, hogy a csoport léte és működése a szépirodalomtól kezdve az újságírásig a korabeli társadalmi komikum alapját képezte. A bürokrácia terjengőssé válása persze egyben védekezés is volt: a gazdasági lecsúszás veszélye, a hivatal, az íróasztal, az irányító pozíció megtartásába való görcsös belekapaszkodás, a kiemelkedés esélyének nehézsége, az átalakulás és identitásváltás lehetetlensége egyre inkább – főleg helyi szinten – a társadalmi csoport sorainak zárását eredményezte. Magyarország egy túlbürokratizált országgá vált Trianon után, aminek persze az is oka volt, hogy 1918–1924 között 426 000 fős népesség menekült át Kis-Magyarországra.²⁹ Közülük sokan korábban a most éppen elcsatolt területek hivatalaiban vagy a politikai vezetésben dolgozott. A szovjet modell térnyerésével a bürokrácia kicserélődött és erősödött. Az 1950-es években még csak a pártkompetenciák határozták meg a bürokrácia igen széles körének kialakulását (lásd: munkásigazgatók), később azonban a hatalom legitimációja egyre inkább megkövetelte a káderutánpótlás kialakítását, annak technológiai rendszerét. A tervgazdaság első évtizedeit a bürokrácia további gyors növekedése jellemezte. Érdekes módon a szovjet modell és a két háború közötti modell hasonló bürokratikus vonásokat mutatott, amit a felülről irányított s az alulról jelentős részben a rokonsági-ismeretségi alapokra épített kapcsolatok kialakítása jellemezett. Ennek máig tartó hatásait az állami alkalmazottak nagy számában, a költségvetésben és a redistribúcióban az állami részvé-

telnek kivételesen magas aránya világosan mutat; Magyarországon 2010 közepén minden negyedik munkavállaló az állam alkalmazottja. Tegyük hozzá, hogy valószínűleg ez is egy Közép-Európa-jelenség, a szomszédos országokban hasonló, avagy még magasabb az állami alkalmazotti arány.

8. Gazdasági kényszermozgások vagy önálló gazdaságpolitikai lehetőségek. Végül foglalkoznunk kell azzal a kérdéssel is, hogy a trianoni béke következtében milyenné vált a magyar gazdaságirányítás önállósága; meddig terjedt ez az önállóság, s mennyiben kellett alkalmazkodnia a világgazdasági trendekhez; egyáltalán mennyire mozgott a magyar gazdaság kényszerpályán? A már korábban is jelzett folyamatokra tekintve azt mondhatjuk, hogy az eltelt 90 év alatt számtalan eset mutatja az önállóság csorbulását, s a kötelező alkalmazkodást. Az első világháború után a stabilizáció és a népszövetségi kölcsön megszerzése révén külső tőkével lehetett konszolidálni a magyar államháztartást. Pár évvel később a világgazdasági válság (1929–33) óriási mértékben befolyásolta a magyar gazdaság működését, hiszen szinte minden piacot elveszítettünk. 1934-től a német gazdasághoz kellett igazodni, aminek katasztrofális gazdasági, népességi és politikai következményei közmertek. 1944 őszétől szovjet megszállás alá került Magyarország, ami megint csak az önállóság korlátozását hozta magával. 1950-től 1990-ig a szovjet elveknek megfelelően egy nagyobb szocialista közösségbe illeszkedve egy keleti gazdaságpolitikát kellett megvalósítani, s ez még akkor is igaz, ha kétségtelen, hogy az 1980-as évek elejétől egyre nagyobb gazdaságirányítási szabadsághoz jutott az ország.³⁰

Óriási változás, hogy 1990 után – a szabadság korszakában – lehetőség nyílt a nyugati piacgazdasági modell megteremtésére. Ám tudhatjuk, hogy a gazdasági nehézségek miatt a folyamat deformáltságokkal járt együtt. Már az 1994-ben hatályba lépő, az EU-val kötött társulási szerződés is jelentős kereskedelmi asszimetriákat tartalmazott. A privatizáció révén a magyar piac és tőketulajdon jelentős része multinacionális társaságok kezébe került. Az átalakulás során a külső eladósodás növekedett, s Magyarország kiszolgáltatott pozícióba került. Folyamatosan lépéseket kell tenni (a Stabilitási és Növekedési Paktum szerint) az eurókonvergencia kritériumainak teljesítésére. Néha a gyors ütemben globalizálódott világgazdaság folyamatai igencsak felerősítik a magyar gazdaság működési nehézségeit. Mögötte ott áll az is, hogy Magyarország 10 millió fős kis ország, gazdasági teljesítményével világfolyamatokat befolyásolni alig tud (az EU-n belül is mindössze 2%-ot tesz ki), gazdasági diplomáciánk és érdekérvényesítő képességünk pedig mindig gyenge volt. Mindebből számunkra úgy tűnik, hogy a 90 év alatt – bár nyilván számos esetben lehetőség nyílt volna önálló magyar gazdasági és politikai tevékenység létrehozására – leginkább a nagy világgazdasági folyamatok általi befolyásoltság működött. E területen némi változást csak a rendszerváltozás hozott. Sajnálatos módon alig tudunk olyan gazdasági ciklusokat felmutatni, amikor a 90 év alatt előremutató, a folyamatokból előnyt kovácsoló gazdaságpolitika jött volna létre.

JEGYZETEK

1. Gross, T. Nachum (1985): 203–204. old. A Habsburg Birodalom teljes területe 670 000 km² volt; 1800-ban Európa népességének egyhatedét, 1914-ben egynolcadát adta.
2. Berend T. Iván–Ránki György (1987): 417. old. Táblázat.
3. Katus László (1989): 813. old. Táblázatok alapján. Lásd még: Komlos, John (1990) adatait.
4. Karl Kaser–Stocker Karl (1986): 33. old.
5. Mérei Gyula (1980): 410. old.
6. Kaposi Zoltán (2010): 11. old.
7. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása (1913): 24–25. old.

8. Scott, Eddie (2004): 202.old.
9. A közös vállalatokra lásd: Katus László (1989): 819.old. Számos olyan ágazat volt (pl. a porcelánipar, gépipar, nehézipar stb.), amely nem nélkülözhetette a külföldi munkaerőt. Az ezzel foglalkozó üzemtörténeti munkák felsorolásától most eltekintünk.
10. Kaposi Zoltán (2002): 265.old.
11. Lásd: Buday László (1923) és Laky Dezső (1923) műveit.
12. A részletes, pontos adatokat lásd Zeidler Miklós tanulmányában.
13. Az 1920. évi népszámlálás (1929): 39.old.
14. Kaposi Zoltán (2002): 273.old.
15. Kaposi Zoltán (2002): 273.old.
16. Aldcroft Derek (2001): 43. old.
17. Ránki György (1981): 249.old.; lásd még: Berend T. Iván (2008).
18. <http://elib.kkf.hu/hungary/magyar/economy/HUN.htm>. Letöltés ideje: 2010. június 1.
19. Kaposi Zoltán (2007): 21–22.old.
20. Kaposi Zoltán (2006): 172.old.
21. A növekedés megítélésének kérdése legutoljára Tomka Béla akadémiai doktori vitáján merült fel (2010. június 2.). Ehhez lásd: Tomka Béla (2009): 271–308.old.
22. Katus László (1978): 279.old.
23. Berend T. Iván (1989): 294.old.
24. Uo. 295.old.
25. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása (1913): 24–25.old.
26. Az 1941. évi népszámlálás (1978): 96. old.
27. Becslés. Lásd: Kaposi Zoltán (2002): 398.old.
28. Az 1920-as években megszerkesztett vasúti térképet lásd: Katus László (1978): 379.old.
29. Zeidler Miklós: elektronikus dokumentum, 4. old.
30. Kaposi Zoltán (2002): 428.old.

Felhasznált irodalom

- Aldcroft, H. Derek. The European Economy 1914–2000. London–New York, 2001. 4th Edition.
- A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenkint. MSK. Új sorozat, 48. kötet. Budapest, 1913. KSH.
- Az 1920. évi népszámlálás. 6. rész. Végeredmények összefoglalása. Budapest, 1929. KSH.
- Az 1941. évi népszámlálás 3. Összefoglaló adatok. Budapest, 1978. KSH
- Berend T. Iván (1989): A külföldi tőke és Közép-Kelet-Európa szocialista gazdaságai a II. világháború után. In: Gazdaság, társadalom, történetírás (Szerk.: Glatz Ferenc). Budapest. 293–306.old.
- Berend T. Iván (2008): Európa gazdasága a 20. században. Budapest.
- Berend T. Iván–Ránki György (1987): Európa gazdasága a 19. században. Budapest.
- Buday László (1923): A megcsonkított Magyarország. Budapest.
- Csikós-Nagy Béla (1996): a XX. század magyar gazdaságpolitikája. Budapest.
- Gross, T. Nachum (1977): Die Industrielle Revolution im Habsburgerreich 1750–1914. In: Die Entwicklung der industriellen Gesellschaften. In: Europäische Wirtschaftsgeschichte. Band 4. (Szerk.: K. Borchardt–C. Cipolla). Stuttgart. 203–237.old.
- Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Budapest–Pécs.
- Kaposi Zoltán (2006): Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs.
- Kaposi Zoltán (2007): Die Entwicklung der Wirtschaft und Gesellschaft in Ungarn 1700–2000. Studia Hungarica. Passau. Schenk Verlag.
- Kaposi Zoltán (2008): Nagykanizsa gazdasági változásai a trianoni béke következtében. In.: „20. századi magyar gazdaság és társadalom” (Szerk.: Honvári János). Győr. 10–24. old.
- Kaposi Zoltán (2010): A felvidéki gazdaság felzárkózási esélyei a vámunió korában. Közép-Európai Közlemények, 2010. 3. évfolyam, 3. szám. 7–15.old.
- Kaser Karl–Stocker Karl (1986): Bäuerliches Leben in der Oststeiermark seit 1848. Band 1. Landwirtschaft von der Selbstversorgung zum Produktivitätswang. Graz.

- Katus László (1989): A Monarchia közös piaca. Magyar Tudomány. 10–11. 808–820. old.
- Katus László (1978): Magyarország gazdasági fejlődése (1890–1918). In: Magyarország története 1890–1918 (Szerk.: Hanák Péter). Budapest.
- Komlos, John (1990): Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Budapest. Maecenas Kiadó.
- Laky Dezső (1923): Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai. Budapest.
- Maddison Angus (1995): Monitoring the World Economy. Published by the OECD Development Centre. Paris.
- Mérei Gyula (1980): Magyarország gazdasága 1790–1848. In: Magyarország története 1790–1848 (Főszerk.: Mérei Gyula). Budapest.
- Ránki György (1981): Gazdaság és külpolitika. Budapest.
- Romsics Ignác (1999): Magyarország története a XX. században. Budapest.
- Scott, Eddie (2004): A pénzügyi függetlenség korlátai a vámunió államaiban: az Osztrák–Magyar Monarchia mint adóunió 1868–1911 között. AETAS, 2004. 1. 202–217. old.
- Tomka Béla (2009): Társadalmi és gazdasági konvergenciák a 20. századi Európában: Magyarország esetének néhány sajátossága. MTA Doktori Értekezés. (Kézirat – MTA Könyvtára)
- Zeidler Miklós (2010): Társadalom és gazdaság Trianon után. Elektronikus dokumentum: Elérhetősége: www.szochalo.hu/szochalo/upload/zeidler_3.doc Letöltés ideje: 2010. június 1.